

Spoken uit het verleden?

Over de strijd tegen het ‘nieuw fascisme’

De meeste historici hebben het ‘tijdperk van het fascisme’ allang afgesloten verklaard. Het ‘historisch fascisme’ is dood. Vermorzeld onder de mokerslagen van de geallieerden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het fascisme is dood, maar zijn geest leeft nog voort in de schimmige rand van de democratie die sinds 1945 in de meeste westerse landen stevig wortel heeft geschoten. Het doembeeld van het ‘fascisme’ blijft ook telkens opduiken wanneer democratische landen worden opgeschrikt door opstoten van rechts-radicalisme, uitingen van vreemdelingenhaat of racistisch geweld. ‘Fascisme’ is geëvolueerd van een begrip om er een historische episode mee aan te duiden naar een kreet in het publieke debat. Het ‘fascisme’ staat weer voor de deur, luidt de waarschuwing van de klokkenluiders die in Jean-Marie Le Pen, het Vlaams Blok en Jörg Haider, maar ook in Berlusconi, Pim Fortuyn, het neoconservatisme in de Amerikaanse politiek of in de gepropageerde *Leitkultur* in Duitsland een gevaar voor de democratische verworvenheden zien.

Analyse en strategie

Wie oproept tot een gespierde strijd tegen het ‘nieuwe fascisme’ is schatplichtig aan een denken waarin analogie en continuïteit loodzwaar doorwegen. In de analogie komt het verleden terug in een nieuwe gedaante; in de continuïteit gaat het verleden gewoon voort. In beide gevallen geldt: *nic nihil sub sole*. Het verleden is een sjabloon voor het heden geworden. Deze discussie is zeker niet nieuw. In de meeste van de ons omringende landen – Frankrijk, België en Duitsland – wordt ze al minstens sinds het begin van de jaren negentig gevoerd (De Witte 1997). Heeft het nut om zich, in de omgang met extreem-rechts in een democratische rechtsstaat, van het wapen van de historische analogie te bedienen? Bestrijdt het de denkbeelden van extreem-rechts en vooral, overtuigt het de twijfelaars? ¹

60

Als er sprake zou zijn van een ‘nieuw fascisme’, kijkt men reikhalzend uit naar de verlossende inzichten van historici (Verbeeck 1997, 133-154). Van hen kan immers verwacht worden dat er ‘lessen uit het verleden’ kunnen worden getrokken. Van historische kennis wordt een heilzame, therapeutische uitwerking verwacht. Wie immers inzicht heeft in het verleden, kan de ‘herhaling van de geschiedenis’ mee helpen beletten. De historicus krijgt dan wel veel eer toegedicht; hij wordt opgevoerd als de ‘ervaringsdeskundige’. En zelfverzekerd brengt hij het publiek zijn gemakkelijke bood-

schappen bij: ‘we kennen het allemaal al’, ‘we hebben het allemaal al eens eerder meegemaakt’, en bovenal ‘we weten waartoe dit alles kan leiden’.

Misschien meten de meeste historici zichzelf een dergelijke rol niet echt toe. Vaker komt het voor dat men dat van hen verwacht. Lessen uit het verleden willen trekken, is een schijnbaar nobele zaak. Maar er zijn te veel risico's aan verbonden. In veel gevallen leidt het tot gezichtsbedrog en tot strategische vergissingen. Het leidt tot gezichtsbedrog, omdat zowel het verleden als het heden niet in hun juiste perspectief worden geplaatst en evenmin in hun specificiteit worden erkend. Het leidt tot strategische vergissingen, omdat een verkeerde inschatting het zicht belemmert op een doelmatige actie om de verleidingen en gevaren van extreem-rechts tegen te gaan.

Analyse en strategie zijn nauw met elkaar verbonden. De wijze waarop men iets analyseert en benoemt, heeft natuurlijk grote consequenties voor de omgang met het fenomeen, en omgekeerd. Indien men ervan uitgaat dat het ‘nieuwe fascisme’ niets anders is dan de wederopstanding van oude demonen en er dus in wezen niets nieuws onder de zon is, kunnen de vertrouwde strategieën van de antifascistische strijd opnieuw uit de kast worden gehaald. Met heimwee zal men terugdenken aan de gestaalde kaders van het Rotfront om de bruine vijanden van de democratie te bestrijden. Indien men er echter van uitgaat dat het rechtse reveil iets nieuws vertegenwoordigt dat nauwelijks te vergelijken valt met het historisch fascisme, maakt men het zich aanzienlijk minder gemakkelijk. Een nieuw fenomeen betekent een nieuwe uitdaging en noopt tot een andere aanpak.²

Wie de mond vol heeft over het ‘nieuwe fascisme’ kan niet om een definitie heen van wat het eigenlijke – historische – fascisme geweest is. De vraag is relevant wat tot de kern van het extreem-rechtse gedachtegoed behoort en wat aan een gewijzigde historische context onderhevig is. In de lijn van de Amerikaanse historicus Diethelm Prowe kan een onderscheid gemaakt worden tussen het ideologische kernbestand dat in wezen onveranderd is gebleven, en de veranderlijke verschijningsvorm die het gevolg is van een aanpassing aan een gewijzigde politieke, maatschappelijke en culturele context. De vraag hoe het hedendaagse rechtse radicalisme zich verhoudt tot het historische fascisme verdient dus een dubbel antwoord, volgens Prowe. Kijkt men naar de ideologische kern, dan valt de *continuïteit* op. Legt men daarentegen de nadruk op de historische context, dan kan men niet om de *discontinuïteit* heen. Het is met andere woorden de keuze voor een ideologiekritische benadering tegenover een historische, contextualiserende benadering (Prowe 1994).

Oud fascisme

De wetenschappelijke literatuur die de ‘wezenlijke’ kenmerken van het fascisme wil vastleggen, is oeverloos (bijvoorbeeld: Laqueur 1996, Griffin 1991, Kershaw 1989, Payne 1980, Wippermann 1989, Mosse 1999). Wat fascisme is, is vatbaar voor verschillende interpretaties, waarbij politieke en ideologische voorkeuren een grote rol spelen. Een marxistische interpretatie verschilt eindeloos van een conservatieve of een liberale

benadering. De eerste reduceert het fascisme tot een randverschijnsel in de globale crisis van het kapitalisme; fascisten zijn de stoottroepen van de nationale bourgeoisie die haar toevlucht neemt tot openlijke terreur tegen de georganiseerde arbeidersklasse. Liberalen zien het fascisme als één kant van de medaille van het moderne totalitarisme dat een genadeloze strijd heeft aangeboden tegen de vrijheid en andere verworvenheden van de Franse Revolutie. Conservatieven zien in het fascisme het bewijs dat de massademocratieën van de twintigste eeuw zijn ontspoord in despotisme en geweld. De Amerikaanse historicus Stanley Payne (1980) vatte de verschillende definities samen in zijn beroemde typologie van het fascisme (zie ook: Payne 1993 en 1995). Hij typeerde het fascisme op drie verschillende manieren: in functie van zijn negaties, zijn ideologische doelstellingen en zijn uiterlijke verschijningsvormen.

Waar tegen het fascisme zich keerde, en waarvan het een sterke tegenstander was, is nog het gemakkelijkst te definiëren. Het was zowel gericht tegen het liberalisme, het conservatisme als het socialisme. Het verwierp de grondslagen van de parlementaire democratie, was een doodsvijand van het socialisme en de socialistische arbeidersbeweging en presenteerde zich als een anticonservatieve revolutionaire kracht. Het fascisme belichaamde, kortom, het meest radicale verzet tegen de idealen en de erfenis van de Franse Revolutie. Het tastte de grondslagen van de westerse democratische samenleving aan. Niet voor niets riep Goebbels uit dat de ‘revolutie van 1933’ de ‘revolutie van 1789’ uit de geschiedenis zou gommen.

Het fascisme was meer dan één grote tegenbeweging tegen de erfenis van de Verlichting en de Franse Revolutie. Positief uitgedrukt streefde het de vestiging van een autoritaire staat op basis van nationalistische principes na. Economisch was het doel een autoritair geleide economie, waarbij klassentegenstellingen zouden moeten worden vervangen door een systeem van geïntegreerde standsbelangen. Men streefde met andere woorden naar corporatisme. Op het vlak van de internationale relaties koesterde het fascisme telkens weer imperiale ambities en de herschikking van bestaande staatsgrenzen in eigen voordeel. Fascistische bewegingen en regimes bouwden hun geloof op een idealistische en voluntaristische massa die ze tot een nieuwe en hogere eenheid wilden brengen. Levensbeschouwelijk steunde het fascisme ten slotte op een sterke levensfilosofie waarbij religieuze en transcendente waarden vervangen werden door eeuwige natuurwetmatigheden.

Veel sterker nog dan op basis van louter inhoudelijke criteria onderscheidde het fascisme zich van zijn concurrenten door zijn specifieke stijl en organisatievorm. De voorbeelden daarvan zijn wel bekend: de voorliefde voor mythen, symbolen en politieke choreografie. Verder de verheerlijking van geweld, het streven naar een sterk leiderschap, de mythe van de ‘mannelijkheid’ en het latent inspelen op een generatieconflict, een ambivalente mengeling van reactionaire preutsheid en een libertijns levensgevoel. In het algemeen de sterke tendens tot massamobilisatie en de ritualisering van het openbare leven. Meer nog dan andere politieke bewegingen heeft het fascisme dus bewezen op de eerste plaats een stijl en bijzondere representatie van macht te zijn.

De typologie van Payne vat de meeste definities samen die er in de historisch-wetenschappelijke literatuur met betrekking tot het historisch fascisme bestaan. Daarnaast bestaan er natuurlijk nog veel meer, en vaak ook definities die veelomvattender zijn (Prowe 1994, 293). In de sociale psychologie sprak Erich Fromm bijvoorbeeld over het fascisme als uitdrukking van de angst voor de vrijheid en de neiging om eraan te willen ontsnappen. Met de dreiging van een naderende wereldbrand voor ogen schreef de Franse schrijver en antifascistisch verzetsman André Malraux in 1937 in zijn *L'Espoir*: 'Iemand die tegelijkertijd activistisch en pessimistisch is, is een fascist of zal er een worden' (geciteerd in Prowe 1994, 293). Bekend geworden is de theorie van de Duitse historicus Ernst Nolte (1986), die het fascisme als een radicaal verzet tegen de transcendentie in de westerse samenleving zag: het fascisme dat het emancipatieproces wilde stoppen en de oorspronkelijke harmonie van de mens met zijn natuurlijke *Umwelt* wilde redden. Dat kon alleen maar door de klok van de wereldgeschiedenis terug te draaien en het opofferen van miljoenen mensenlevens. De Britse historicus Roger Griffin (1991) vatte de kern van het fascisme als volgt samen: 'Fascism is a genus of political ideology whose mystic core in its various permutations is a palingenetic form of ultra-nationalism.' 'Palingenesis' vormde de mystieke kern van de fascistische wereldbeschouwing, of het geloof in de noodzaak van een permanente wedergeboorte van de natie of het volk. Een mythische oervorm van de volksgemeenschap moest bewaard en voor de toekomst veiliggesteld worden.

Men kan zich veel vragen stellen bij de verschillende pogingen om tot een sluitende definitie van fascisme te komen. De belangrijkste reden daartoe is het hoge kameleongehalte van het fascisme. Het onttrekt zich aan pogingen om het op een duidelijk afgelijnd ideologisch kernbestand vast te pinnen. Een 'heilig schrift' van het fascisme heeft nooit bestaan. Niet voor niets weigerden de nazi's zich te conformeren aan een strakke ideologie en spraken ze liever over een veel vagere *Weltanschauung*. Dit maakt ook het verschil uit met bijvoorbeeld linkse politieke programma's, die van rationalistische en universalistische uitgangspunten vertrokken en steeds klaar stonden met dezelfde remedies, onafhankelijk van plaats of tijd.

Drie belangrijke bezwaren dringen zich op bij het definiëren van het fascisme. Ten eerste laat het fascisme zich niet tot een duidelijk afgelijnde essentie herleiden, zelfs niet in zijn 'negatieve' kenmerken. Pogingen om het fascisme te definiëren als een 'antibeweging' die zich verzet tegen de erfenis van de Franse Revolutie, kloppen niet helemaal. Historici als Zeev Sternhell (1994) hebben erop gewezen dat het fascisme niet zonder meer te herleiden is tot een antimodern en antirationalistisch verschijnsel, tot een negatief en leeg *Fremdkörper* in de geschiedenis van het Westen. Aansluitend op Zygmunt Bauman (1989) wees hij bijvoorbeeld op de fundamenteel modernistische trekken van het fascisme, waarbij elementen van het socialisme, de liberale maakbaarheidsideologie en het negentiende-eeuwse positivisme aanwezig zijn. Het fascisme steunde op een paradox: de utopie van een reactionaire moderniteit. Of het geloof om een oeroude mythe met de hulp van moderne en technische middelen nieuw leven in te blazen.

Ten tweede hebben historici steeds de grootst mogelijke moeite gehad om de verschillende fascistische bewegingen en regimes onder één noemer te brengen (Allardyce 1970). Wat onder het 'tijdperk van het fascisme' bekend staat, is in feite een veelkleurige lappendeken waar alleen maar met de grootste moeite een eenheid in te ontdekken valt. Juist omdat fascistten zo gericht zijn op de mythische oervorm van hun eigen volk, zijn de onderlinge verschillen (en conflicten) vaak zo groot. Fascisten gedroegen zich dikwijls als de exponenten van een specifieke nationale cultuur en zijn alleen daarom al zo moeilijk op één lijn te brengen. De onderlinge ideologische verschillen zijn meestal erg groot en in belangrijke kwesties is er dan ook weinig eensgezindheid terug te vinden. Voorbeelden daarvan zijn de keuze voor een volks- of een staatsnationalisme, de houding tegenover nationale minderheden, de houding tegenover kerk en religie, de relatie met de gevestigde orde.

Ten derde speelt de tijdsdimensie een belangrijke rol. In hoeverre is met andere woorden sprake van een transformatie die het gevolg is van een veranderde historische context? Dit laatste is belangrijk om een antwoord te geven op de vraag of er nog op een zinvolle manier over 'nieuw fascisme' gesproken kan worden. Of met andere woorden nog een betekenisvol verband bestaat tussen het historisch fascisme van vroeger en het rechtse radicalisme van vandaag.

Nieuw fascisme?

Geen enkel politiek, maatschappelijk of cultureel fenomeen functioneert in een historisch vacuüm. Extreem-rechts is ingrijpend veranderd door de breuk van 1945. Aanhangers en volgelingen hebben zich moeten aanpassen aan een drastisch gewijzigde context. Het fascisme is meer dan andere politieke verschijnselen de belichaming van een tijdgeest geweest. Het taboe op het historisch fascisme – door oorlog en genocide – heeft tot een noodzakelijke gedaanteverwisseling geleid (Prowe 1994). Op welke fundamentele punten heeft de historische context zich voor extreem-rechts gewijzigd?

Van cruciaal belang zijn de verschillende uitwerkingen van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog in Europa. De Grote Patriottische Oorlog van 1914-1918 bleef in veel landen voortleven in de herinnering en de frustraties van diegenen die het frontleven bleven verheerlijken en hun politiek engagement voortzetten met de middelen die zij aan hun oorlogservaringen hadden ontleend. De ontgoocheling van de militaire nederlaag zorgde in Midden-Europa, in Italië en in Duitsland voor een toestroming naar de eerste fascistische stoottroepen. De Tweede Wereldoorlog daarentegen kon alleen maar aanleiding geven tot diepe schaamte over wat het fascisme had aangericht. De nederlaag van de verliezers was totaal en gaf geen aanleiding om zich op een of andere manier nog positief te kunnen identificeren met het verslagen fascisme. Het rechtse extremisme werd in de marginaliteit gedreven en wat overbleef van de oorlogsherinneringen werd noodgedwongen verdrongen of ontkend. In brede kringen ontstond een antifascistische consensus wat uiterst-rechts bemoeilijkte in het herwinnen van respectabiliteit.

In Europa was het historisch fascisme een product van een *extended experience of war* zoals de Amerikaanse historicus George L. Mosse (1990) destijds stelde; sinds 1945 is het rechtse extremisme in West-Europa een gevolg van een *extended period of peace*. De breuk van 1945 alleen al maakt een herhaling van de geschiedenis onmogelijk.

De verschillende oorlogservaring is doorslaggevend voor de *verhouding tot de democratie*. De chaotische nasleep van de Eerste Wereldoorlog had in veel landen de ontlukkende democratie in de kiem gesmoord. Het historisch fascisme was het product van de politieke en economische crisis van het interbellum. Na 1945 heeft nieuw-rechts de invloed ondergaan van een lange en onafgebroken periode van politieke stabiliteit, van grote welvaartstijging en een ongekende periode van vrede en internationale stabiliteit in Europa. Deze context liet weinig ademruimte over voor de ergste vijanden van de democratie. Openlijke vijandschap tegenover de democratische rechtsstaat maakte langzaam plaats voor aanvaarding en integratie in het bestaande systeem. Men kon met andere woorden niet anders dan zich formeel democratisch te legitimeren en het systeem te respecteren zoals het functioneert. Wat als een uiterlijke gedaanteverwisseling kan worden afgedaan, is niet zonder belang. ‘Extreem-rechts’ is naar het centrum opgeschoven: men noemt zich nu ‘nationaal-democratisch’, ‘republikeins’, ‘centristisch’ of gewoon een ‘volkspartij’, wat bepaald opzienbarend mag heten in het licht van de historische vijandschap tegenover de democratie of de republiek. In de erfenis van de Eerste Wereldoorlog lag het gewelddadig potentieel besloten dat uitmondde in de ontsporingen van de Tweede Wereldoorlog. Van een soortgelijk gewelddadig potentieel is na 1945 geen sprake meer. Excessen, zoals het uitvoeren van een genocide, zijn er niet te verwachten.³

Het succes van de oude fascistische bewegingen entte zich op het vijandbeeld dat de Eerste Wereldoorlog had overleefd: burgers van de vroegere vijandige natie en tegenstanders van de oorlog, zoals internationalisten, pacifisten, socialisten en joden. Hun uitsluiting leidde uiteindelijk tot vervolging en genocide. Na 1945 was die vijand plots uit het gezicht verdwenen. Volgens Hannah Arendt is er ‘geen zichtbare vijand in de democratie, omdat de democratie door niemand wordt geregeerd’ (geciteerd in Prowe 1994, 306). De vijand is nu de anonieme ‘andere’ geworden: de buitenlander, de migrant, de asielzoeker, of de anonieme corrupte profiteur. Het vijandbeeld en de doelgroep van uitsluiting zijn fundamenteel veranderd.

In het succes van het fascisme tijdens het interbellum speelde de angst voor de gevolgen van de Russische Revolutie een doorslaggevende rol. De dreiging van een wereldrevolutie dreef brede middenlagen van de bevolking in de handen van extreem-rechts. Na de val van het communisme speelt een dergelijke bedreiging geen rol van betekenis meer. De vrees voor de *gevolgen van de Russische revolutie* is vervangen door de vrees voor de *gevolgen van een multiculturele samenleving*. De opkomst van het historisch fascisme was een onderdeel van een conflict dat als een ‘Europese burgeroorlog’ kan worden getypeerd; het moderne rechtse radicalisme teert op de gevolgen van een mondiaal globaliseringsproces.⁴

De klassieke fascistische bewegingen hadden hun wortels in het westerse imperi-

alisme en waren een reactie op de gevolgen van de kolonisatie. Het naoorlogse rechtse extremisme is een reactie op de gevolgen van de dekolonisatie. Het fascisme is een uitver-groot sociaal-darwinisme dat in de koloniale ervaring zijn praktische uitdrukking vond. Het nieuwe racisme van na 1945 is een gevolg van de etnische relaties en migraties sinds de ontvoogding van de Derde Wereld. De rol die de ontgoochelde en gedemobiliseerde soldaten na de Eerste Wereldoorlog speelden, is vergelijkbaar met die van de oud-kolonialen in militante groeperingen in de jaren zestig. Verschui-vingen op wereldvlak hebben rechtse partijen en groepen dus voor nieuwe uitdagingen geplaatst.

Is het klassiek fascisme het product van de *economische crisis* van het interbellum, dan is nieuw-rechts vooral het product van een *culturele crisis*, waarin de perceptie en de inschatting van gevaren belangrijker zijn dan wat werkelijk wordt beleefd. De scherpte en de diepte van de crisis van het interbellum zijn niet te vergelijken met de recessies van de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Economische drijfveren hebben plaatsgemaakt voor een amalgaam van psychologisch en cultureel onbehagen. Tijdens het interbellum leidde de kritiek op de democratie tot een crisis van de demo-cratie. Nu stapelen zich gevoelens van protest, frustraties en onvermogen op die de fundamenteën van de democratie niet noodzakelijk aantasten.

Door de combinatie van een ideaaltypische en een historische benadering en door een onderscheid te maken tussen inhoud en context was het de bedoeling van onder meer Prowe (1994) om aan te tonen dat er wel degelijk sprake is van een gelijk gebleven ideologisch kernbestand, met op de achtergrond een veranderde historische context. Continuïteit en discontinuïteit houden zich op deze manier in evenwicht, zo moet blijken. Men kan zich echter de vraag stellen of deze redenering klopt, en wel om de volgende redenen. Het is immers gebleken dat het rechtse radicalisme een uiterst permeabele verhouding heeft met de culturele en historische context waarin het zich voordoet. Het is geen rationalistisch of universalistisch fenomeen dat niet aan tijd of ruimte gebonden remedies aandraagt, maar een uitdrukkingswijze van de geschiedenis zelf. Inhoud en context zijn dus niet van elkaar te scheiden. Met andere woorden: *de veranderde historische context heeft het ideologisch kernbestand zelf aangetast*. Doorslaggevend zijn de breuk van 1945 en de triomf van de democratie. Die hebben het rechtse radicalisme niet alleen naar de vorm, maar ook naar de inhoud ingrijpend veranderd. Geen enkel van de kenmerken die door Payne en anderen zijn aangedragen, is in zijn oorspronkelijke vorm terug te vinden in het naoorlogse rechtse radicalisme. Dat geldt zowel voor de zogenaamde fascistische ‘negaties’ als voor de fascistische doelstellingen, en zeker voor de stijl en organisatievormen. De radicale antisocialistische component is sinds het einde van de Koude Oorlog grotendeels verdwenen, de oorspronkelijke doelstellingen hebben plaatsgemaakt voor de formele acceptatie van de democratie, en van uiterlijke verschijningsvormen als een sterk en charismatisch leiderschap, het gebruik van geweld of de massificatie van de politiek is geen sprake meer. Wie deson-danks over ‘nieuw fascisme’ blijft spreken, miskent niet alleen de historische context maar dus ook de veranderingen in het ideologisch kernbestand.⁵

Populisme

Heeft het geen zin meer om de rechtse radicalen van vandaag als ‘nieuwe fascistten’ te kapittelen, dat betekent niet dat de zoektocht naar een nieuwe en meer aangepaste terminologie afgesloten zou zijn. In de wetenschappelijke literatuur van de laatste jaren is een duidelijke verschuiving merkbaar van een belangstelling voor ‘extreem-rechts’ naar ‘populisme’. Dat laatste geniet recent als begrip duidelijk de voorkeur om er fenomenen mee te beschrijven die daarvoor wat al te gemakkelijk als ‘extreem-rechts’ gebrandmerkt zouden zijn. Hebben Le Pen, Haider, of het Vlaams Blok de laatste jaren zelf een facelift ondergaan, of is de waarneming genuanceerder en meer aangepast geworden? Waarschijnlijk allebei. De discussie over ‘populisme’ volgt die over ‘extreem-rechts’, omdat er zich nieuwe ontwikkelingen in de politiek hebben voorgedaan, maar ook omdat de discussie zelf een verandering heeft ondergaan. Nieuwe ontwikkelingen, zoals de opkomst van Pim Fortuyn in Nederland, de (hernieuwde) regeringsdeelname van de FPÖ in Oostenrijk of de terugkeer van Berlusconi in Italië, hebben nog sterker dan voorheen het hybride, bijna ongrijpbare karakter van het populisme onder de aandacht gebracht.

Niet alleen het fenomeen zelf, maar ook de perceptie ervan heeft een wijziging ondergaan. De successen van ‘extreem-rechts’ in de jaren tachtig konden afgedaan worden als beangstigende geluiden aan de rand van het politieke landschap. Het ‘populisme’ wordt als een dijkbreuk ervaren die doet nadenken over de werking van de democratie zelf (Canovan 1981, Taggart 2000, Meny en Surel 2001). Ook in landen waar de democratische tradities stevig verankerd zijn, doemt nu het spook van het populisme op. Het populisme geeft uitdrukking aan het verzet van de ‘modale burger’ tegen de arrogantie van het ‘establishment’. Deze ‘modale burger’ heeft zijn hoop gevestigd op charismatische en intelligente figuren die zijn ongenoegen feilloos hebben kunnen kanaliseren en vertalen. Nog veel sterker dan de bewegingen die het brede publiek in de jaren tachtig en negentig zo hebben verontrust, vertonen de meest recente stromingen een uiterst onduidelijke vorm, en vaak onttrekken ze zich aan een eenduidige definitie. Dat geldt voor diegenen die een populistisch etiket toegemeten krijgen, zowel politieke leiders als hun aanhangers, alsook voor de wetenschappers die er zich mee bezighouden. Over wat populisme nu precies inhoudt, en hoe het zich van de democratische politiek onderscheidt, bestaat nauwelijks eenstemmigheid.

Populisme, zoveel is minstens duidelijk, heeft een moeilijke verhouding met de moderne democratie, waarin professionalisering en differentiëring een steeds grotere rol zijn gaan spelen (zie: themanummer ‘Populisme’ van *Nieuwste Tijd*). Populisme vertolkt een tegenstem. Het protest richt zich tegen de mislukkingen, tekortkomingen en ontsporingen van de westerse verzorgings- en consumptiemaatschappij, tegen de negatieve bijverschijnselen van de modernisering. De ‘stem des volks’ moet weer worden gehoord over alle thema’s die de burgers rechtstreeks aangaan: veiligheid en migratie, maar ook opvoeding, belastingdruk en leefbaarheid van de buurten. De politiek moet worden teruggegeven aan de burger, en wat ingewikkeld en complex is,

moet tot simpele oplossingen worden herleid. De 'maakbaarheid van de samenleving' wordt afgevoerd als een mislukt utopisch project van de jaren zestig en zeventig.

Populisten gedragen zich als kameleons in de samenleving. Slechts zelden zijn ze vast te leggen op coherente en duidelijk geformuleerde politieke programma's. Als vertolkers van een maatschappelijk ongenoegen lijkt hun klachtenbundel vaak op een vergaarbak van de meest diverse en tegenstrijdige eisen. Ideologische coherentie is niet hun sterkste punt. Het gaat vaak om protestpartijen die heel sterk inspelen op sentimenten die aan tijd en plaats gebonden zijn. Over de grenzen heen, bijvoorbeeld in het Europese Parlement, is er van een gemeenschappelijke strategie geen sprake. Populisten geloven niet in grote blauwdrukken voor de toekomst maar willen vertolken 'wat er bij de mensen leeft'. Wat populistten van de gevestigde democratische partijen doet verschillen, is vaak meer hun stijl van optreden dan hun inhoud.

Toch zou het verkeerd zijn het populisme alleen maar als een inhoudsloos verschijnsel te willen afdoen. Ondanks onderlinge verschillen en heftige broedertwisten delen ze het geloof in een schijnwereld waarin complexe verhoudingen tot een absoluut minimum worden gereduceerd. Ze vinden elkaar terug in een verbeeld heartland, een thuis voor het eigen volk dat zich gevrijwaard weet van de bedreigingen en gevaren van de boze buitenwereld. Breuklijnen in de samenleving, zowel die in eigen land als op mondiale schaal, worden herleid tot simpele tegenstellingen tussen 'wij' en 'zij'.

De gewone democratische zeden, spelregels en methoden worden zeker op de proef gesteld. Maar het populisme is vooralsnog niet de doodsvijand van de democratie. Anders dan tijdens het interbellum, toen de crisis en de kritiek op de democratie ging overhellen naar de volledige afschaffing van de democratie. Populisme en democratie hebben een gemeenschappelijk draagvlak, namelijk het streven naar en het verfijnen van de volkssoevereiniteit. Een populist wil 'het volk vertegenwoordigen', en een democraat niet minder. Wie 'het volk' is en hoe dat moet worden vertegenwoordigd, is echter minder duidelijk. Populisten zijn de (soms bruine, soms anderskleurige) mestkevers van de democratie, maar niet alleen in negatieve zin. Zelfs doorgewinterde en standvastige verdedigers van de gevestigde democratie moeten toegeven dat populistten een alarmfunctie vervullen bij het signaleren van problemen in de samenleving.

Verschillende waarnemers hebben erop gewezen dat populisme in feite een post-modern verschijnsel is, waarbij het inzicht is gegroeid dat er geen waterdichte scheidslijnen meer te trekken zijn tussen de verdedigers van de klassieke representatieve democratie en haar critici. Populisme wordt niet langer automatisch meer uitgespuwd als een vies woord. Men gaat zelfs een onderscheid maken tussen 'radicaal' en 'respectabel' populisme (Akkerman 2003). De respectabele variant krijgt vaak een linkse kleuring en wil de onvrede onder de kiezers over de 'regentenmentaliteit' van de regerende kaste ondervangen en streeft naar de verfijning van de democratie. Anders dan de radicale variant staat ze niet buiten de rechtsorde, maar komt ze op voor vormen van directe democratie en versterking van de rechtsstaat. In veel gevallen laat populisme zich moeiteloos combineren met democratische politiek. Populisten zijn er in

alle vormen en gedaanten terug te vinden bij de verschillende politieke families, de traditionele sociaal-democratie inbegrepen. In de Verenigde Staten heeft het een respectabele historische traditie en staat het helemaal niet buiten de democratische orde. In sommige gevallen wordt zelfs openlijk gesteld dat een ‘gezonde’ dosis populisme de enige remedie tegen een veel kwalijker vorm van populisme zou zijn.

Heeft het rechtse radicalisme, dat zo velen angst heeft ingeboezemd, een geruisloze transformatie naar een vriendelijker populisme ondergaan? En zijn alle rechts-radicalen bestanddelen van de ideologie zo maar verdwenen? Ook dat is niet zonder meer het geval. Het populisme vertoont in een aantal opzichten ongetwijfeld sterke raakvlakken met de kern van het rechts-radicalen gedachtegoed. Veel heeft te maken met een tweeslachtige houding tegenover het functioneren van de moderne democratie. Daarbij dient een onderscheid gemaakt te worden tussen de democratie als inhoud en als vorm. Inhoudelijk kunnen de waarden waarop de democratie steunt niet meer openlijk in twijfel getrokken worden. Dat heeft te maken met de breuk van 1945, maar ook met een gemeenschappelijk streven naar volkssoevereiniteit. Hoe de volkssoevereiniteit in praktijk moet worden gebracht en welke mechanismen daarbij moeten worden gehanteerd, is verschillend voor een populist en een traditionele democraat. De populist wantrouwt de mechanismen die aan de overdracht van soevereiniteit gestalte moeten geven. Hij is meestal tegen de ‘particratie’, tegen belangengroepen, de professionalisering van de politiek en de consensusdemocratie. In een streven naar meer directe vormen van democratie zit een antipluralistische attitude verscholen.

De populist legt zich niet neer bij de bestaande breuklijnen in de samenleving en roept nieuwe in het leven. Sociaal-economische breuklijnen binnen de samenleving worden geminimaliseerd of veronachtzaamd en een nieuwe tegenstelling tussen ‘wij’ en ‘zij’ komt ervoor in de plaats. Wie ‘wij’ en ‘zij’ zijn, wordt meestal in etnisch-nationale termen gedefinieerd. Ook in etnisch-culturele zin werpt de populist zich op als de belangenbehartiger van het ‘eigen volk’. Wie zich tegen hem uitspreekt, wordt meteen ook gebrandmerkt als ‘vijand’ van het volk. Puur racisme is sinds de Tweede Wereldoorlog uit de mode en kan niet meer worden ingezet om zich politiek te profileren. Dat betekent niet dat stereotypen geen rol meer spelen, maar ze hebben hun biologische karakter verloren. Biologische kenmerken worden door culturele verschillen vervangen. Of beter: culturele verschillen tussen volksgenoten en vreemden worden ‘gebiologiseerd’. Culturele verschillen worden opgevat als statische en onveranderlijke kenmerken. Wie niet bij de ‘eigen cultuur’ past kan niet deelnemen aan de nationale gemeenschap.

Hoe de populist de belangen van de eigen volksgemeenschap wil verdedigen, blijkt uit de ambivalente houding tegenover de economie. Omdat hij wantrouwig staat tegenover verstrengeling van politiek en economie zal hij in de geest van het neoliberalisme opkomen voor een zo groot mogelijke economische vrijheid van de burger en het terugdringen van de staat. Van de staat mag niet verwacht worden dat hij de vruchten van de werkende burger plukt. Overheidsbemoeienissen die vaak een egaliserende werking hebben in de vermogensverdeling tussen *have's* en *have not's* zijn uit

den boze. De moderne overheid, met haar socialiserende tendensen, wordt ten zeerste gewantrouwd. Maar tegelijkertijd vindt hij dat diezelfde overheid niet streng genoeg kan zijn tegen wie zich onrechtmatig aan de ruif van de welvaart aandient (asielzoekers, steuntrekkers). Diezelfde overheid kan niet repressief genoeg optreden tegen overlast en criminaliteit. De staat moet dus worden teruggedrongen waar de vrijheid van de individuele burger op het spel staat, maar zijn sterke arm wordt weer ingeroepen waar het om de verdediging van het grotere eigen belang gaat. In ieder populisme zit, ondanks een pleidooi voor een moreel reveil, een neiging tot collectief egoïsme verscholen. De nationale welvaart moet verdedigd worden tegen wie geen deel kan uitmaken van de eigen volksgemeenschap.

Het populisme is dus een eclectische cocktail, waarin echter drie ingrediënten terug te vinden zijn: wantrouwen tegenover het functioneren van de democratie, huiver tegenover culturele differentiatie en een neiging tot defensief welvaartschauvinisme. In al die gevallen doemt de mythe op van een onveranderlijke en homogene volksgemeenschap die zich bedreigd voelt door belagers van binnen- en van buitenaf (Verbeecq 1997). Zo er een continuïteit is vast te stellen tussen de radicale kritiek op de westerse democratie in het interbellum, de ontsporingen van het fascisme, het naoorlogse rechtse radicalisme en het populisme van vandaag is het misschien deze: een volksgemeenschap die optreedt als een organisch lichaam en onderworpen is aan wetmatigheden in de 'natuur' – of het nu gaat over die van onze omgeving, van mensen, of van de geschiedenis – moet zo veel mogelijk in haar homogeniteit en integriteit bewaard worden (Pois 1986). Daarbij moet ten strijde getrokken worden tegen de boze buitenwereld, want alleen zo kan de oorspronkelijke en verloren gegane harmonie in ere hersteld worden. Daarvoor is een Messias nodig die de Augiasstal uitmest en zijn volgelingen terugleidt naar het oorspronkelijke land van melk en honing.

De verleiding van de vergelijking

De luizen in de pels van de democratie, of ze zich nu in het gewaad van het radicaal of van het respectabel populisme tonen, zij blijven bij velen de neiging tot historische vergelijking uitlokken (zie ook: Verbeecq 1997). Wat kunnen hiervan de gevolgen zijn? Wie het verleden bekijkt door de bril van de actualiteit, doet het verleden onrecht aan in zijn eigenheid en complexiteit. Maar dat is op de eerste plaats een zorg voor professionele historici en daar hoeft de samenleving niet echt wakker van te liggen.

Wie de actualiteit bekijkt door de bril van het verleden, miskent het specifieke karakter en de eigen dynamiek van wat zich nu afspeelt. Terwijl de samenleving daar wel degelijk wat aan heeft. Wie gelooft in de bruikbaarheid van historische analogieën, vertrekt van een in wezen deterministisch geschiedenisbeeld. Niet alleen wordt er aan de geschiedenis een soort wetmatigheid toegekend, maar men gelooft ook 'signalen' te kunnen herkennen die een op handen zijnde ontwikkeling zouden kunnen voorstellen. De complexiteit van het verleden (*the past as a foreign country*), het oneindig aan-

tal alternatieven (*was wäre geschehen, wenn ...*) en gewoonweg de vele toevalsfactoren worden daardoor over het hoofd gezien.

Wie lichtzinnig met historische termen – ‘fascisme’, ‘neofascisme’ – omspringt, geeft een gemakkelijk wapen in handen van aanhangers van uiterst-rechts, die – vaak met goede redenen – kunnen volhouden dat deze belastende etiketten niet op hen van toepassing zijn.⁶ Hebben ook zij bijvoorbeeld geen generatiewisseling doorgemaakt die een jonge garde op het voorplan heeft gebracht? Over het algemeen onderschat men trouwens de ideologische weerbaarheid – en zeker de kennis van de geschiedenis – bij de meestal goed geschoolde ideologen en kaderleden. Veelvuldig gebruik van belastende begrippen is nog om een andere reden contraproductief. Zij overtuigen niemand meer. Wanneer men immers voortdurend en tot vervelens toe aankondigt dat de boze wolf in aantocht is, luistert niemand meer wanneer hij ook echt uit het bos tevoorschijnkomt.⁷

Vaak wordt krampachtig op zoek gegaan naar historische vergelijkingen, wat dikwijls oppervlakkige gelijkenissen oplevert. Wat veel minder gebeurt, is een grondiger onderzoek van het ideologische kernbestand. In plaats van oppervlakteverschijnselen te bestrijden, doet men er beter aan de interne logica en de consequenties van een dergelijk gedachtegoed bloot te leggen. Dit zal ongetwijfeld het inzicht met zich meebrengen dat het hier niet om een ‘apart’ en in zich gesloten ideologisch systeem gaat, maar dat er talrijke raakvlakken en verbindingen zijn met andere politiek-ideologische – ook democratische – tradities. Oproepen om vooral een *cordon sanitaire* in stand te houden, geven in sommige gevallen de indruk een schaamlap te zijn voor feitelijke onwetendheid en een intellectueel onvermogen om argumenten te weerleggen. Een ‘argumentatieve strategie’ pleit voor het grondig analyseren en het formuleren van antwoorden op vragen en uitdagingen die rechts-radicalen partijen ons stellen. Wie meent dat dit allemaal overbodig is, aangezien ‘we de gevolgen van het verleden toch al kennen’, geeft blijk van intellectuele luiheid (Elbers e.a. 1994).

‘Fascisme is slecht’ is geëvolueerd naar ‘alles wat slecht is, is fascistisch’. De anderen zijn slecht, en wij staan per definitie aan de goede kant. Intellectuele luiheid wordt een dekmantel voor morele arrogantie. Het kwaad in de ander wordt uitvergroot en de fouten in onszelf worden ontkend. Wie bij voorrang de terugkeer van het bruine beest uit het verleden wil verhinderen, mag niet vergeten op te kijken wanneer op initiatief van democraten mensen worden uitgesloten en uitgestoten (Pollefeyt 1997).

Een veelvoorkomende strategie bestaat uit de ‘ontmaskering’ van een besmettelijke kern van extreem-rechts, een versluisde band met het vooroorlogs fascisme. De ontmaskeringsstrategie gaat er vanuit dat achter ieder ‘vriendelijk gezicht’ van extreem-rechts het ‘ware’ lelijke gelaat schuilgaat: openlijk racisme, geweld, verheerlijking van het nazi-verleden, enzovoort. Het vriendelijke gezicht toont zich door ‘zachte thema’s’ aan te kaarten: traditionele waarden, bekommernis om ouderen en gepensioneerden, veiligheid en leefbaarheid in de steden, onschuldige communautaire kwesties in België. Maar de theorie van het dubbele gelaat ontmaskert dit als een

'leugenachtige façade' waarachter de 'echte drijfveren' en motieven van extreem-rechts zich verborgen zouden houden. Deze werkwijze is echter een verdwyntruc waarachter de verdedigers van het intellectueel *cordon sanitaire* zichzelf verscholen houden om geen inhoudelijke argumenten tegen uiterst-rechts te moeten aanbrengen. Op deze manier wordt de intrinsieke aantrekkingskracht – het populistische appèl – van de rechts-radicalen boodschap over het hoofd gezien (De Witte 1997).

Een Nederlandse antifascist wist het met grote stelligheid te formuleren: 'Wanneer een fascist ademt, dan liegt hij' (geciteerd in: Elbers e.a. 1994, 45). Een dergelijke benadering leidt natuurlijk tot een diabolisering van extreem-rechts die het 'normale karakter' en zijn latente aantrekkingskracht miskent. Wie ervan uitgaat dat de tegenstander per definitie liegt, maakt het zichzelf bijzonder gemakkelijk. Op argumenten hoeft men dan niet meer in te gaan. De bestrijding van racisme en rechts-extremisme is het best gediend met een versteviging van democratische waarden en een verdediging van liberale en sociale verworvenheden, niet met een morele zelfgenoegzaamheid van een antifascistische *heile Welt* waarin de tegenstander gedemoniseerd wordt (Grunenberg 1993, Stephan 1994). Antifascistische strijdbaarheid mag niet de indruk wekken vooral een kwestie van profileringsdrang te zijn.

In de strijd tegen racisme en extreem-rechts is veel, maar niet alles geoorloofd. Fysiek geweld hoort daar niet bij, maar ook geen verbaal geweld, wat men in andere omstandigheden – terecht – zou afkeuren. Vaak schijnt men de gevaarlijke en mensonwaardige connotatie van ingeburgerde begrippen te vergeten. *Cordon sanitaire*, bijvoorbeeld, het betekent letterlijk een sanitaire maatregel tegen een gevaarlijke ziekte, of extreem-rechts als een 'kankergezwel' voorstellen, of de oproep om de democratie van fascisme 'rein' te houden. Ze rechtvaardigen een chirurgische ingreep, een vernietiging van 'schadelijke stoffen', de verwijdering uit het 'gezonde volkslichaam'.

Wie ervoor pleit zorgvuldiger met de geschiedenis om te gaan, krijgt soms impliciet het verwijt te verduren sommige zaken te willen banaliseren. (Heeft hij de signalen dan nog altijd niet begrepen?) Het omgekeerde is waar. Alleen wordt er gepleit voor een beoordeling van de feiten zelf. De illusies van uiterst-rechts zijn op zich al angstaanjagend en gevaarlijk genoeg. Hun denkbeelden of geweldplegingen zijn niet verwerpelijk omdat ze herinneringen oproepen aan een duister verleden, maar zijn op zichzelf onaanvaardbaar.

- 1 Het gaat hier uitdrukkelijk niet om de vraag welke term de voorkeur verdient, namelijk 'extremisme' of 'radicalisme'. 'Extremisme' wordt meestal gebruikt om er marginale, relatief kleine groepen mee aan te duiden, die ook niet terugdeinzen voor het gebruik van geweld. 'Radicalisme' heeft een meer neutrale, en in sommige gevallen zelfs meer positieve inhoud. Dat laatste wijst op een 'zuiverende' functie en een beoogde terugkeer door radicalen naar een oorspronkelijke toestand ('radix': wortel). Radicalisme heeft over het algemeen een meer omvattende betekenis waarbinnen verschillende vormen van rechtse kritiek op de democratie thuishoren.
- 2 Een bekend voorbeeld uit het verleden zelf van het gebruik van historische analogieën vormt de marxistische fascisme-doctrine tijdens de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Marxisten en linkse intellectuelen namen onder invloed van de Komintern-doctrine een kritische houding aan tegenover de anti-communistische dictaturen in Oost- en Centraal-Europa die onverminderd als 'fascistisch' werden afgeschilderd. De historische analogie verhinderde in zeer sterke mate dat zij in staat waren om het nieuwe en veel meer bedreigende karakter van het nazi-regime in Duitsland vanaf 1933 onder ogen te zien. Het gevolg was het mislukken van een gemeenschappelijk links antifascistisch front. Ook de dogmatische verkettering van de sociaal-democraten was daar schuld aan. Theoretici als Trotzki en Nico Poulantzas zagen een analogie tussen de bonapartistische dictatuur en het fascisme. Zie hiervoor uitgebreid: Luks 1984.
- 3 Men zou zich de hypothetische vraag kunnen stellen hoe het historisch fascisme geëvolueerd zou zijn zonder de Tweede Wereldoorlog. Er bestaat consensus over het feit dat de holocaust niet anders dan dankzij de uitzonderlijke oorlogsomstandigheden kon worden uitgevoerd. Ook in de andere gevallen zijn de excessen in een hypothetisch bewaarde vreedestijd nauwelijks denkbaar. Het werpt de vraag op hoe een extreem-rechtse ideologie er uitziet zonder de excessen zoals die zich tijdens – en ten gevolge van – de Tweede Wereldoorlog hebben voorgedaan. Wellicht valt dan te denken aan het voorbeeld van het apartheidregime in Zuid-Afrika. Zelfs de directe ideologische continuïteit met de nazi-ideologie heeft dit regime nooit tot gelijkaardige ontsparingen doen leiden.
- 4 Het begrip 'Europese burgeroorlog' is in gepolariseerde vorm door Ernst Nolte ingevoerd, en is door andere historici in een gewijzigde vorm overgenomen. Zowel Nolte (1997), als François Furet (1995) en Eric Hobsbawm (1994) zijn in hun geschiedenissen van de twintigste eeuw duidelijk over de centrale betekenis van de tegenstelling tussen communisme en fascisme.
- 5 Dat neemt niet weg dat historici natuurlijk interessante continuïteiten kunnen vaststellen over de 'cesuur van 1945' heen, dus tussen historisch fascisme en nieuw rechts-radicaal populisme. Specifieke nationale contexten en politiek-culturele tradities kunnen die continuïteit eventueel mee helpen verklaren. Die continuïteit kan zich op verschillende vlakken afspelen: organisatorisch, personeel of omgevingsfactoren. Relatief sterke continuïteiten zijn juist vast te stellen in België (Vlaams Blok) en Oostenrijk (FPÖ).
- 6 Het kan geen toeval zijn: niemand wordt graag met elkaar vergeleken. Filip De Winter niet met de nazi's, en Fortuyn niet met De Winter.
- 7 Dat sluit aan bij de gangbare opvatting dat 'de geschiedenis van het fascisme de geschiedenis van zijn onderschatting is'.

- Akkerman, T. (2003) Radicaal en respectabel populisme. *ABG*, 37, februari.
- Allardyce, G. (1970) What fascism is not. Thoughts on the deflation of a concept. *American Historical Review*, 84 (2), pp. 367-388.
- Bauman, Z. (1989) *Modernity and the Holocaust*. Cambridge, Polity Press.
- Canovan, M. (1981) *Populism*. New York, Harcourt Brace Jovanovich.
- Elbers, F., M. Fennema en L. Balai (1994) *Politiek racisme. Oorzaken, denkbelden en bestrijding*. Leiden, Stichting Burgerschapskunde.
- Furet, F. (1995) *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Parijs, Editions Robert Laffont.
- Griffin, R. (1991) *The nature of fascism*. New York, St Martin's Press.
- Grunenberg, A. (1993) *Antifaschismus - ein deutscher Mythos?* Hamburg, Rowohlt.
- Hobsbawm, E. J. (1994) *Age of extremes. The short twentieth century 1914-1994*. Londen, Michael Joseph.
- Kershaw, I. (1989) *The Nazi dictatorship. Problems and perspectives of interpretation*. Londen, Edward Arnold.
- Laqueur, W. (1996) *Fascism. Past, present and future*. New York, Oxford University Press.
- Luks, L. (1984) *Entstehung der kommunistischen Faschismustheorie. Die Auseinandersetzung der Komintern mit Faschismus und Nationalsozialismus 1921-1935*. Stuttgart, DVA.
- Meny, Y. en Y. Surel (red.) (2001) *Democracies and the populist challenge*. New York, Palgrave.
- Mosse, G.L. (1990) *Fallen soldiers. Reshaping the memories of the world wars*. New York, Oxford University Press.
- Mosse, G.L. (1999) *The fascist revolution. Toward a general theory of fascism*. New York, Fertig.
- Nieuwste Tijd. Kwartaalschrift voor eigentijdse geschiedenis. Themanummer 7 'Populisme' (2003). Amsterdam, Wereldbibliotheek.
- Nolte, E. (1986) *Der Faschismus in seiner Epoche. Action Française, italienischer Faschismus, Nationalsozialismus*. München, Piper.
- Nolte, E. (1987) *Der europäische Bürgerkrieg, 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. Frankfurt a.M., Ullstein.
- Payne, S. (1980) *Fascism. Comparison and definition*. Madison, University of Wisconsin Press.
- Payne, S. (1993) *Historic fascism and neofascism*. *European History Quarterly*, 32, 1, pp. 69-75.
- Payne, S. (1995) *A history of fascism 1914-1945*. Londen, UCL Press.
- Pollefeyt, D. (1997) *Racismebestrijding voorbij moraliserende afkeuring en psychosociale en ideologische verschoning*. In: H. De Witte (red.) *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat*, pp. 19-42.
- Prowe, D. (1994) 'Classic' fascism and new radical right in Western Europe. *Comparisons and contrasts*. *Contemporary European History*, 3, 3, pp. 289-313.
- Stephan, C. (1994) *Der Betroffenenkult. Eine politische Sittengeschichte*. Hamburg, Rowohlt.
- Sternhell, Z. (1994) *The birth of fascist ideology. From cultural rebellion to political revolution*. Princeton, Princeton University Press.
- Taggart, P. (2000) *Populism*. Buckingham, Open University Press.
- Verbeeck, G. (1997) 'Lessen uit het verleden'. *Historische analogie als antifascistisch wapen?* In: H. De Witte (red.) *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat*, pp. 133-154.
- Wippermann, W. (1989) *Faschismustheorien. Zum Stand der gegenwärtigen Diskussion*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Witte, H. De (red.) (1997) *Bestrijding van racisme en rechts-extremisme. Wetenschappelijke bijdragen aan het maatschappelijk debat*. Leuven, Acco.